

Өнім сапасы және Қазақстан аймақтарын азық-түлікпен қамтамасыз ету: проблемалары мен мүмкіндіктері

Н. Ж. Бримбетова¹, Г.Қ. Темирова², А.А. Султанаев³

Алынды: Қыркүйек 06, 2020   Жаңартылды: Қазан 20, 2020   Қабылданды: Қараша 16, 2020

Түйін

Азық-түлік қауіпсіздігі еліміздің ұлттық қауіпсіздігінің бір бөлігі болып табылады, себебі бірде-бір мемлекет халықтың сапалы тамақ өнімдерге деген сұранысын қанағаттандырмай, ұлттық, соның ішінде экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуі мүмкін емес.

Негізгі азық-түлікті тұтыну халықтың өмір сүру деңгейінің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі, аймақтың әлеуметтік жай-күйінің жалпылама сипаттамасы, халықтың негізінен тұрғылықты жері бойынша тұтынатын өмірлік пайдаларының жиынтығы, сондай-ақ тұрақтылықтың негізгі факторы болып табылады.

Зерттеу барысында жан басына шаққандағы ауылшаруашылық өнімдерінің жекелеген түрлерін тұтынудың нәтижелері ұсынылады. Тамақ өнімдерін тұтынудың нормативтік құқықтары тұтынудың физиологиялық нормаларымен салыстырылып, ең аз және ең көп тұтыну көлемі бойынша жан басына шаққандағы тұтынудың өңірлік аспектісі қарастырылды.

2015-2019 жылдар аралығындағы азық-түлік түрлерін тұтыну мөлшері анықталып, аймақтар бойынша көш бастап тұрған және тұтыну мөлшері аз өңірлер көрсетілген.

Соңғы жылдары халықтың азық-түлікті тұтыну құрылымының деңгейі айтарлықтай өзгерді, оларға бірқатар факторлар әсер етеді: тамақтанудың ұлттық ерекшеліктері; аумақтың климаты; экономикалық факторлар.

Түйін сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, агроөнеркәсіптік кешен, ауыл шаруашылық тұтыну, мемлекеттік реттеу, бәсекелестік.

Аннотация

Продовольственная безопасность является частью национальной безопасности страны, потому что ни одна страна не может обеспечить национальную безопасность, в том числе экономическую, без удовлетворения спроса на качественные продукты питания.

Потребление основных продуктов питания – одна из основных составляющих уровня жизни населения, общая характеристика социальной ситуации в регионе, сумма жизненно важных благ, потребляемых преимущественно населением, а также ключевой фактор стабильности.

В исследовании представлены результаты потребления отдельных видов сельскохозяйственной продукции на душу населения. Нормативные права потребления продуктов питания были сопоставлены с физиологическими нормами потребления, а также рассмотрен региональный аспект душевого потребления с точки зрения минимального и максимального потребления.

Определены объемы потребления продуктов питания 2015-2019 годах с указанием лидирующих и наименее потребляемых регионов.

В последние годы уровень структуры потребления пищи населением существенно изменился, на что влияет ряд факторов: национальные особенности питания, климат территории, экономические факторы.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, агропромышленный комплекс, сельскохозяйственное потребление, государственное регулирование, конкуренция.

Abstract

Food security is part of the national security of the country, because no country can ensure national security, including economic security, without meeting the demand for quality food.

Consumption of basic foodstuffs is one of the main components of the living standards of the population, a general description of the social situation in the region, the sum of the vital benefits consumed mainly by the population, as well as a key factor of stability.

The study presents the results of the consumption of certain types of agricultural products per capita. The normative rights of food consumption were compared with the physiological norms of consumption, and the regional aspect of per capita consumption in terms of minimum and maximum consumption was considered.

The volume of food consumption for 2015-2019 was determined, showing the leading and least consumed regions.

1 ҚР БҒМ ҒК Экономика институтының жетекші ғылыми қызметкері, э.ғ.к., доцент, e-mail: nbrimbetova@mail.ru, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5009-8534>

2 Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті және ҚР БҒМ ҒК Экономика институтының PhD докторанты, e-mail: gau_1992@mail.ru, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2921-4451>

3 РБ М К Экономика институтының кіші ылыми ызметкер, e-mail: asa-987@mail.ru

In recent years, the level of the structure of food consumption of the population has changed significantly, which is influenced by a number of factors: national characteristics of nutrition; climate of the territory; economic factors

Keywords: food security, agro-industrial complex, agricultural consumption, government regulation, competition.

Кіріспе

Негізгі азық-түлікті тұтыну халықтың өмір сүру деңгейінің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі, аймақтың әлеуметтік әлеуетінің жай-күйінің жалпылама сипаттамасы, халықтың негізінен тұрғылықты жері бойынша тұтынатын өмірлік пайдаларының жиынтығы, сондай-ақ тұрақтылықтың негізгі факторы болып табылады. Өмір сүру деңгейінің динамикасы тұтастай алғанда аймақтық экономиканың даму стратегиясын және оның құрылымдық компоненттерін дамытудағы маңызды нұсқаулық болып табылады. Соңғы жылдары халықтың азық-түлікті тұтыну деңгейі мен құрылымы айтарлықтай өзгерді, оларға бірқатар факторлар әсер етеді: тамақтанудың ұлттық ерекшеліктері; аумақтың климаты; экономикалық факторлар.

Азық-түлік шикізаты және олардан өңделген өнімдердің сапасы мен қауіпсіздігі мәселесін шешу проблемасы – Қазақстан халқының салауатты тамақтану саласындағы мемлекет саясатының концепциясын іске асыру жөніндегі басым бағыттардың бірі болып табылады.

Қазіргі таңда азық-түлік қауіпсіздігі, халықты сапалы және қауіпсіз тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету өте күрделі және өзекті мәселе болып келеді. Бұл еліміздің ұлттық қауіпсіздігінің бір бөлігі, себебі бірде-бір мемлекет халықтың сапалы тамақ өнімдеріне деген сұранысын қанағаттандырмай, ұлттық, соның ішінде экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуі мүмкін емес. Халықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етпей тұрып, елдің экономикалық, саяси немесе ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы айту, әрине, оңайға соқпайды.

Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі маңызды мәселе болып отыр. Оны шешуде еліміздің агроөнеркәсіптік кешені маңызды рөл атқарады. Ол халықтың азық-түлікпен қамтамасыз ету деңгейі, сондай-ақ оның азық-түлік тәуелсіздігі өндірілетін өнімнің саны мен сапасына тікелей байланысты болады.

В.И. Губайдуллина мен В.К. Нусратуллиннің ғылыми еңбектерінде «азық-түлік тәуелсіздігі» ұғымы елдің азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуін, АӨК жағдайын

сипаттауда, «...халықтың азық-түлік өнімдеріне қажеттілігінің негізгі бөлігін отандық өндіріс есебінен қанағаттандыру» ұғымына осындай түсінік бере отырып қолданылады деп санайды. Елде (өңірде, аумақта) өндірілген азық-түліктің жекелеген түрлері бойынша өзін-өзі қамтамасыз ету, олардың пікірінше, азық-түлік тәуелсіздігінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Ғылыми әдебиеттерде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері негізінен агроөнеркәсіптік кешен жұмысының тиімділігін арттыру тұрғысынан қарастырылады. Сонымен бірге Қазақстан Республикасының тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуға көшуі жағдайында азық-түлік қауіпсіздігі жүйесінің жұмысының тиімділігін бағалау проблемасы жеткілікті түрде зерттелген жоқ.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты - Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жағдайын, агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеудің міндеттерін, сонымен қатар, қазіргі таңда қандай азық-түлік түрлерін жан басына шаққанда тұтыну мөлшерін анықтау.

Әдебиеттерге шолу

Республиканың азық-түлік нарығын қамтамасыз ету механизмі негізінен алғанда оның аймақтағы жағдайымен анықталады. Өз кезегінде әрбір аймақ өзіне тән ерекше табиғи-климаттық жағдайларынан бастап әлеуметтік-экономикалық жағдайларына дейін ие болады. Бұл жағдайлар үнемі өзгеріп тұрады: халықтың қажеттіліктері көбейеді, ресурстық мүмкіндіктер азаяды, ал ол әрбір кезеңде азық-түлік нарығын қамтамасыз ету механизмін жетілдіруді талап етеді [1].

Азық-түлік тауарларының сапасын қалыптастырудың негізгі ұстанымдарының ішінде олардың қауіпсіздігін, адамға тағайындалатын тағамға сәйкес өнімнің тағамдық құндылығын атап кеткен жөн. Өнімнің сыртқы түріне, органолептикалық көрсеткіштері, қаптамасы, сапасы туралы тұтынушыға арналған ақпаратқа және өнімнің қолданылу бағытына үлкен мән беріледі [2].

Экономикасы дамыған елдерде өнім сапасы:

– өнеркәсіп кәсіпорындарының ғылыми-техникалық прогрестің соңғы жетістіктерін жеделдетіп қолдануға қабілеттілігі;

– ішкі және халықаралық нарықтың талаптарын, тұтынушылардың түрлі категорияларының қажеттілігін мұқият зерттеу;

– «адам факторын» пайдалану: жұмысшылар және жетекшілерді оқыту, тәрбиелеу, біліктілігін жүйелі түрде жоғарылату, материалды және моральды ынталандыруды қолдану сияқты негізге алынатын факторлардың әсерімен қалыптасады [3,4].

Экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерін алыс шетелдердің ғалымдары қарастырады, олардың арасында Э.Барбер, М.Бурчель, Д.Блэйдс, Х.Коултер, Г.Конвей, А.Портес, Э. де Сото, Э.Хашам, Ф.Шнайдер және басқалар.

Экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемаларының әртүрлі аспектілері көрші елдердің көптеген ғалымдарының зерттеулерінде, атап айтқанда, Л.И.Абалкин, Н.В.Абрамов, А.Г. Аганбегян, А.В. Акимова, А.Е. Бертенева, П.Т. Бурдуков, И.П. Вершинина, Р.Р. Гумерова, Г.М. Дерцяна, И.Ю. Линчевский, И.П. Лупашко-Стальский, В.П. Максакковский, В.А. Мартынова, И.А. Минакова, В.А. Морозова, В.К. Сенчагова, Н.А. Сибирский, Р.З. Саегалиева, Е.В. Серовой, Л.П. Страховой, И.Г. Храмовой, Ю.С. Хромов, Д.В. Шахова және басқалары [5].

Отандық ғалымдарының еңбектерінде Г.Т. Айдарова, А.А.Кайгородцев, Г.У. Акимбекова, С.Н. Алпысбаева, А.Х. Амиргалиев, Л. Апсалямов, А.А. Арупов, С.Б. Ахметжанова, У.Б. Баймұратов, Л.А. Бимендиева, А.И. Гиззатова, К.Е. Джамбурчина, Р.Е. Элешева, О. Ельцова, Х. Эртазина, А. Есполов, З.Х. Жаңабекова, М.Е. Казембаева, Г.А. Калиев, Д.А. Калиева, Г.А. Қуанова, Р.Ю. Қуватова, Л.И. Лейцкий, М.Н. Намазбекова, Г.К. Омарбекова, А.Н. Симагамбетова, Н.А. Симонова, С.Л. Смирнова, М.У. Спанова, Г. Сұлтанбекова, А.И. Тазабекова, Ж.Ж. Тайбасарова, У.А. Текенова, Қ.А. Телемисова, А.Б. Темірбекова және басқалары, республиканың экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін қалыптастырудың әртүрлі мәселелері зерттелді [6,7].

Ғылыми әдебиеттерде экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері жеткілікті қамтылған. Бұл проблеманың көптеген аспектілері қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде көрсетілген. Алайда, Қазақстан Республикасының тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуға көшуі жағдайында экономикалық

және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмін қалыптастыру проблемасы жеткілікті түрде зерттелген жоқ. Бұл мәселенің күрделілігі мен жан-жақтылығы зерттеу тақырыбын, оның мақсаттары мен міндеттерін таңдауды алдын-ала анықтады [8].

А.А. Кайгородцевтің зерттеулерінде «...азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз ету сыртқы саудаға ең аз тәуелді бола отырып, ішкі жеткізілім арқылы оған қажеттілікті қанағаттандыруды білдіреді және оған қол жеткізу үшін елдің барлық әлеуметтік топтары үшін көптеген өнімдердің қол жетімділігіне кепілдік беретін бағалар бойынша халықтың қажеттіліктерін шекті деңгейде қанағаттандыруға мүмкіндік беретін көлемде сапалы өнім өндіруді жүзеге асыру қажет» [9].

Кейбір ғалымдар халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді АӨК аумағының өндірілетін өнімінің бөлігі ретінде қарастырады. Жоғарыда аталған ғалымдар тобының пікірлерімен келісе отырып, халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің маңызды шарттары (талаптары) :

- азық-түлік өнімдерінің физикалық қол жетімділігі – төлемге қабілетті сұранысқа сәйкес көлемде және ассортиментте соңғы тұтынушыға дейін тамақ өнімдерінің үздіксіз түсуі;

- азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі – ұсынылатын тамақтану нормаларына сәйкес халықтың азық-түліктің негізгі түрлерін сатып алу мүмкіндігін қамтамасыз ететін қолданыстағы тұтыну құрылымы, бағалар жүйесі, табыс деңгейі, әлеуметтік жәрдемақылар мен жеңілдіктер кезінде халықтың сатып алу сұранысының деңгейі [10];

Халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің жеткілікті деңгейіне қол жеткізу үшін: тиісті табиғи ресурстар мен өндірістік әлеует; инфрақұрылымды қалыптастыратын институттардың жеткілікті даму деңгейі мен «сапасы»; аймақтық және жергілікті деңгейде мемлекеттік органдардың дамыған, тұрақты және ынталандыратын ауылшаруашылық өндірісі қажет (1-сурет) [11].

Қазақстан Республикасының және оның аймақтарының азық-түлік қауіпсіздігі – халықтың қалыпты тіршілік етуін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін деңгейде, азық-түлікке деген қажеттілікті қанағаттандыруға кепілдік беретін мемлекеттің қабілеті ретінде қарастырылады [12].

Ескерту: Бондарева Г. Теория и методология обеспечения населения продовольствием. Новосибирск 2019.

Сурет 1- «Халықты тамақпен қамтамасыз ету» тұжырымдамасының декомпозициясы

Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі критерийлеріне:

– халықтың қоректі заттар мен энергияға физиологиялық қажеттілігін қанағаттандыру деңгейі, адам денсаулығына қауіпті тағам өнімдеріндегі заттарды ең төменгі деңгейге түсіріп, адам тамағының рационасына сәйкестендіру;

– тағам өнімдерінің физикалық және экономикалық тұрғыдан халықтың түрлі топтарына қолжетімді болуы, Қазақстанның азық-түлік нарығында бағаның тұрақты болуы;

– азаматтарды тағам өнімдерімен қамтамасыз етуді тәуелсіз ету деңгейі және агроөнеркәсіптік кешенді ресурспен қамтамасыз ету арқылы шетелден сатып алынатын тауарлардан тәуелсіз ету деңгейі;

– отандық агроөнеркәсіптік кешен салаларының даму деңгейі және қарқыны, олардың кеңейтілген түрде ұдайы өндірілуін қамтамасыз ету мүмкіндіктері;

– мемлекеттің стратегиялық азық-түлік қорларының және жеделдетілген (оперативті) азық-түлік қорларының өлшемдері жатады [12,13].

Ұлт денсаулығын сақтау және нығайту үшін аймақтардың құрылымымен келісілген, табиғи және экономикалық жағдайларды, демографиялық ерекшеліктерді, еңбек қызметінің түрлерін және ұлттық дәстүрлерін ескере отырып, толық құнды тағаммен қамтамасыз ету қажет.

Адам ағзасының қоректік компоненттерге және энергияға деген физиологиялық қажеттілігін қанағаттандыра отырып, бір уақытта тағам өнімдері ауруды алдын алу және емдік қызмет атқаруы тиіс. Экстремалды жағдайда жұмыс істейтін жұмысшылар, балалар, кәрі жастағы адамдар және созылмалы аурумен ауыратын науқастардың тиімді тамақтануын ерекше назарға алу қажет [15].

Азаматтар тамақтануының минималды рұқсат етілетін деңгейі ретінде тұтыну нормасы қабылданады, ол тағам өнімдерінің саны және ассортименті, құрамындағы қоректік заттары мен энергетикалық жеткіліктілігі бойынша минималды тұтыну себетін есептегенде шығады.

Азық-түлікті тұтыну қауіпсіздігін сипаттайтын параметрге тағам өнімдеріндегі денсаулыққа зиянды заттардың шекті рұқсат етілетін мөлшері жатады. Адамдардың тағамдық заттар және энергияға физиологиялық қажеттілігін қанағаттандыруды шешу міндеті – тұтынушылар үшін тағам өнімдерінің қажетті мөлшерін және ассортиментінің физикалық және экономикалық қолжетімді болуын қамтамасыз етуді талап етеді [16].

Әдіснама

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі қауіпсіздік теориясы және экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша отандық және шетелдік авторлардың еңбектері қарастырылды.

Зерттеудің ақпараттық базасы Қазақстан Республикасының (ҚР) заңнамалық және нормативтік актілері, ҚР Статистика комитетінің, Республиканың министрліктері мен ведомстволарының деректері, мерзімді баспасөз материалдары, қазақстандық агро-өнеркәсіптік кешеннің жекелеген кәсіпорындарының материалдары болып табылады.

Нәтижелер және талқылау

Еліміздің азық-түлік импортына тәуелділігін азайту және отандық өндірушілерді қорғау үшін көптеген елдер азық-түлік импортына шектеулер енгізеді. Алайда, Қ.А. Телемисов атап өткендей, азық-түлік қауіпсіздігі проблемасын тек азық-түлік импорты көлемін шектеу тұрғысынан қарастыруға болмайды, өйткені Қазақстан халықтың генетикалық түрлендірілген ауылшаруашылық өнімдерін (трансгенді жануарлар, өсімдіктер және генетикалық түрлендірілген микроорганизмдер) тұтыну салдарларынан қорғалмаған. Қазіргі уақытта жүгері, соя, цикорий, картоп, асқабақ, қант қызылшасы, қызанақ, шалғам, мақта және зығыр. Трансгенді өнімдердің жылдық сатылымы әлемде 20 миллиард доллардан асады. АҚШ осыған байланысты өндірісті шектеу және осындай өнімдердің қолданылуын бақылау үшін заңнамалық база құру қажет.

Енді елдің азық-түлік тәуелсіздігінен айрылу қаупі бар, егер қауіп уақытылы жүзеге асырылмаса және оны тойтару үшін түбегейлі шаралар қабылданбаса, ол қасіретке айналады. Бұл жағдайлар, ең алдымен, ел экономикасының аграрлық секторына мемлекеттің оң ықпал ету қажеттілігін анықтайды.

Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеудің міндеттері:

- агроөнеркәсіптік өндірісті дамыту;
- елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- ауылшаруашылық өнімдерінің, шикізаттың және тамақ өнімдерінің нарықтарын реттеу;
- халықты тамақпен қамтамасыз етуді жақсарту;
- ауыл шаруашылығы мен экономиканың басқа салалары арасындағы экономикалық теңдікті сақтау;

- ауылшаруашылығы және басқа да салалардағы жұмысшылардың табыс деңгейлерінің конвергенциясы;

- отандық өндірушілерді қорғау.

Аграрлық экономиканы мемлекет тарапынан жан-жақты қолдау – бұл жалпы қабылданған әлемдік тәжірибе. Қазақстанның жағдайлары мұндай көмек көлемін түбегейлі көбейтуді ғана емес талап етеді. Сұрақты түбегейлі тереңірек қою керек: мемлекет ауылға қаржылық «демеуші» ретінде ғана емес, өндірістік, экономикалық және әлеуметтік процестердің нақты қатысушысы ретінде оралуы керек.

Азық-түлік нарығындағы нақты жағдайды орнату және мемлекеттік органдар тарапынан өндірістің қажетті бағытын дамыту үшін халықтың азық-түлік тауарларына сұранысы мен тұтынуын нақты ескеру қажет. Азық-түліктің әлеуметтік маңызы бар түрлеріне, оларды кейіннен базарда негізгі бағамен сатумен және алыпсатарлық үстемелердің алдын-ала отырып, мемлекеттік тапсырыс белгілеу қажет.

Сонымен қатар Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін нығайту:

- бәсекеге қабілетті азық-түлік нарықтарын қалыптастыру, олардың тиімді дамуы үшін заңнамалық база мен инфрақұрылым құру, отандық ауылшаруашылық тауар өндірушілерін зиянды бәсекелестік пен ауылшаруашылық өнімдерінің, шикізат пен азық-түліктің әлемдік нарықтарындағы қолайсыз жағдайлардан қорғау;

- кеңейтілген ұдайы өндіріс, ең алдымен, ауыл шаруашылығында қарқынды өсу қарқынының өсуін ынталандыратын ауылшаруашылық және өнеркәсіп өнімдеріне бағалардың осындай арақатынасына қол жеткізу мақсатында салааралық экономикалық қатынастарды оңтайландыруды қамтамасыз ету;

- қысқа мерзімді, орта мерзімді және әсіресе ұзақ мерзімді несиелеу жүйесін жетілдіру, ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің негізгі бөлігі үшін несиелердің қол жетімділігін қамтамасыз ету, инвестициялардың тартымдылығы және ауылшаруашылық өндірісіндегі инвестициялық белсенділіктің өсуі үшін салыстырмалы түрде қолайлы экономикалық жағдайлар жасау;

- қайта өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарын жаңғырту және техникалық қайта жарақтандыру, озық технологиялар мен сапа менеджменті жүйелерін енгізу (ISO 9000, ISO 14000).

Кез-келген елде азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізуде шешуші рөл халықтың азық-түлік қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейін, сондай-ақ мемлекеттің азық-түлікпен қамтамасыз етуінің тұрақтылық дәрежесін көрсететін азық-түлік қауіпсіздігінің барабар критерийлерін пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Бұл талап ұлттық азық-түлік қауіпсіздігі деңгейін заманауи математикалық әдістермен және модельдермен бағалау жүйесін, сондай-ақ белгісіздік факторларын талдау және тәуекелдерді басқару әдістемесін ұсынуды болжайды. Қазақстанның ұлттық сипаттамалары тұрғысынан қарастырайық, азық-түлік қауіпсіздігі индикаторларын сандық өлшеудің қолданыстағы жүйелерінің қайсысы берілген жағдайларда анағұрлым қолайлы.

Жалпыланған түрде халықтың азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйін бағалау мыналармен анықталады:

- азық-түліктің физикалық қол жетімділігі, бұл кез-келген уақытта және қажетті ассортиментте бүкіл ел бойынша тағамның қол жетімділігін білдіреді;

- азық-түліктің экономикалық қол жетімділігі, бұл дегеніміз, азаматтың әлеуметтік мәртебесі мен тұрғылықты жеріне қарамастан табыс деңгейі оған ең аз тұтыну деңгейінде азық-түлік өнімдерін сатып алуға мүмкіндік береді;

- тұтынушылар үшін тамақ қауіпсіздігі, т.а. халықтың денсаулығына зиян келтіруі мүмкін сапасыз тамақ өнімдерін өндірудің, сатудың және тұтынудың алдын алу мүмкіндігі.

2019 жылы әрбір қазақстандық орта есеппен 755,8 кг негізгі азық-түлік тұтынған. Мұндай деректер Статистика комитеті жариялаған «2019 жылы үй шаруашылықтарында тамақ өнімдерін тұтыну» бюллетенінде келтірілген (2-сурет).

Сонымен қатар 2015-2019 жылдар аралығындағы азық-түлік тұтыну аймақтар бойынша көш бастап тұрған Ақмола облысы 1084,3кг, Қарағанды 1070,4кг, Алматы қаласы 1066,5кг. Азық-түлікті аз мөлшерде тұтынатын аймақтар Қызылорда 843,9 кг, Маңғыстау 834,2 кг, Шымкент қаласы 803,4 кг. 2018 жыл-мен салыстырғанда тұтыну жылына бір адамға 18 кг-ға (-2,3%) азайды. Алайда, егер 2015-2018 жылдарға қарасақ, онда көлем шамамен 6%-ға өсті. Тіпті жалпы мәліметтерден бірнеше қызықты бақылауларды ажыратуға болады:

- Өңірлер бойынша тұтыну көлемі үштен бірінен көп ерекшеленеді. 2019 жылы ең көп тамақты Ақмола облысының орташа статистикалық тұрғыны (1084,3 кг), ең азы – Шымкент қаласының тұрғыны (803,4 кг) тұтынған Айырмашылық – 35%.

- Жалпы, Қазақстанның оңтүстігі мен батысында тұтыну Орталық пен Шығысқа қарағанда төмен болды. Алматылықтар Елорда тұрғындарына қарағанда шамамен 16% көп тұтынған (921,5 кг 1066,5 кг).

- Жалғыз тұратын адамдар ең көп тұтынады – жылына 1,4 тоннадан астам немесе күніне 3,9 кг! Кем дегенде, ресми сандар бұл туралы айтады. Егер үй шаруашылығында екінші адам пайда болса, онда тұтыну шамамен 40% азаяды. Адам отбасында неғұрлым көп болса, соғұрлым аз жейді. Бұл барлық негізгі тағамдарға қатысты, бірақ ең бастысы – балық, теңіз өнімдері мен жұмыртқа.

- Бір жыл ішінде ел тұрғыны 78,9 кг ет және 48,5 кг картоп тұтынады. Ел тұрғындары ет өнімдерін жемістерден де көп тұтынады.

- Еттің әр килограммына 3,2 кг сүт және сүт өнімдері келеді. Жалғыз қазақстандықтар жылына осындай өнімдердің жартысынан көбін пайдаланады.

- Жаңа піскен балықты тұтыну қияр мен қызанаққа қарағанда жоғары болды, ал қазақстандықтар алмаға қарағанда қантты аз жейді. Сарымсақты тұтыну шоколадқа қарағанда жоғары, ал бал, апельсин, қара өрік немесе құртқа қарағанда көп.

Орташа алғанда, 2019 жылы республиканың әр тұрғыны 136,3 кг нан мен жарма тұтынады. Өткен жылмен салыстырғанда тұтыну 1,6% - ға қысқарды. Бұл ретте ауылдық жерлерде тұтыну қалаларға қарағанда әлдеқайда жоғары: орташа есеппен бір адамға 124,9 кг қарсы 152,1 кг басым бөлігі бірінші сұрыпты ұннан жасалған нанға (34,6 кг), ұнға (17,3 кг), сондай-ақ күрішке (15,4 кг) келеді. Бірақ республиканың қарапайым тұрғыны жылына бір килограмм сұлы мен тары тұтынбайды.

Нан өнімдері мен жарма өнімдерін тұтыну бойынша Түркістан облысы көш бастап келеді – жылына 184,7 кг немесе күн сайын шамамен жарты килограмм. Екінші орында Алматы облысы (153 кг). Жалпы, көптеген өңірлердің тұрғындары жылына 120-140 кг жинайды. Елордада ұн аз: Нұр-Сұлтанның бір тұрғынына 105,5 кг-нан келді, бұл орташа республикалық көрсеткіштен шамамен төрттен бір аз.

Ескерту: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша жасалды

Сурет 2 - 2015-2019 жылдар аралылығындағы Қазақстанда азық-түлік тұтыну көрсеткіші

Ескерту: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша жасалды

Сурет 3- Нан және жарма өнімдерін тұтыну 2015-2019 жылдар

Қазақстанда ет пен ет өнімдерін тұтыну тұрақты өсуде. 2012 жылдың III тоқсанында елдің орташа азаматы 15,8 кг жеді. 2019 жылдың шілде-қыркүйегінде бұл көрсеткіш 19,9 келіге дейін өсті. IV тоқсанда бұл көрсеткішті жеңу мүмкін, өйткені дәстүрлі түрде қазақстандықтар етті қазан-желтоқсан айларында жейді. Мысалы, IV тоқсанда 2018 жылы орташа есеппен республиканың әр тұрғыны 20 келіден артық тұтынды. Ұсақталған етке деген сұраныс барынша өсуде: соңғы жеті жылда ол екі есеге өсті. III тоқсанда. 2019 жылы бір адамға орташа есеппен 2,2 кг прокат еті келді. Жалпы, бұл көрсеткіш 2,5 жыл қатарынан үздіксіз өсіп келеді. Қазақстандағы негізгі ет -иыр еті

болып қалады, оған сұраныс жылдан жылға тұрақты болып келеді: бір адамға тоқсанына шамамен 5,9 кг. Жыл басында сұранысқа ие екінші орында әдетте жылқы еті, қалған уақытта – қой немесе сиыр еті. Олардың тұтыну мөлшері жыл мезгіліне байланысты айтарлықтай өзгереді, бірақ жалпы алғанда олар әр адамға тоқсанына 2,5-3 кг деңгейінде келеді. Еттің басқа түрлеріне келетін болсақ, мұнда сұраныс айтарлықтай тұрақты. Орташа алғанда, соңғы жеті жылда қазақстандықтар тоқсанына 1,1 кг тауық еті мен 0,8 кг шошқа етін тұтынды.

Бір қызығы, етті ең аз тұтынатын үш аймақ республиканың оңтүстігінде орналасқан: Түркістан облысының әр тұрғынына 2019

жылы 62,5 кг, Қызылордада - 61,4 кг болды, ал Шымкенттің орташа тұрғыны бір жылда небары 53,1 кг тұтынады. Салыстыру үшін: Алматы қ., Алматы және Ақтөбе облыстарында көрсеткіш 91 келіден асса, ал Қарағанды облысында 92,2 келіні құрайды. Жалпы, республиканың әр тұрғыны 2019 жылы орташа есеппен 78,9 кг ет жеді - бұл соңғы кем дегенде бес жылдағы ең жоғары көрсеткіш.

Ал қалалықтар көбірек тамақтанады - 82,2 кг, ауылдық жерлерде 74,4 кг. Диета сиыр етіне (жылына 23,5 кг), тартылған етке (8,6 кг) және қой етіне (6,2 кг) негізделген. Сонымен қатар, өткен жылы республиканың орташа тұрғыны шошқа етіне қарағанда жартылай ысталған шұжықты көп жеді (3,7 кг-ға қарсы 3,7 кг), ал жылқы еті - шұжық пен пісірілген шұжыққа қарағанда көбірек (4,9 кг-ға қарсы 4,4 кг).

Ескерту: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша жасалды

Сурет 4 - Қазақстанда ет және ет өнімдерін тұтыну 2015-2019 жылдар

Статистика комитетінің мәліметтері бойынша әрбір Қазақстандық 2019 жылы орта есеппен 253,5 кг осындай өнімді тұтынған. Алайда бұл томның қайдан шыққаны түсініксіз. Бюллетеньде көрсетілгендей, бір адамда 20,1 литр шикі сүт, 17,1 литр айран, 4,8 кг қаймақ, 4,3 кг сүзбе бар. Тағы 5 кг ірімшік, йогурт, кілегей және қоюландырылған сүтті қосыңыз.

Қалған 202 кг нені құрайтыны туралы мәлімет жоқ. Бірақ қандай болса да, қазақстандықтар оны жақсы көреді және күніне жарты кемден артық жейді. Жауапты жалғыз тұратын адамдар анық біледі, өйткені олар жылына орта есеппен 505 кг сүт пен сүт өнімдерін тұтынады. Аймақтар арасында көшбасшы - Ақмола облысы - бір адамға 314 кг, Алматы қаласы бойынша 298 кг, Шығыс Қазақстан облысы 290,8. Бірақ Шымкентте сүт қандай да бір деңгейде жақсы емес: мұнда 2019 жылы тұтынудың орташа деңгейі 192,8 кг құрады.

Алматы жемістерді тұтыну бойынша аймақтар арасында абсолютті көшбасшы болып табылады. Орташа алғанда, оңтүстік мегаполистің тұрғындары 2019 жылы әрқайсысы 98,1 кг жеді, бұл Қостанай облысының тұрғындарымен салыстырғанда 40%-ға көп, бұл орташа республикалық деңгейден 27%-ға артық. Көптеген аймақтарда тұтынудың орташа деңгейі 70-80 кг аралығында, ал орташа республика бойынша 77,4 кг құрайды. Бұл кем дегенде бес жылға арналған максимум. Сонымен бірге, 2016 жылмен салыстырғанда жемістерді тұтыну 16 килограмға артқан.

Қазақстанда арасында ең танымал жемістер - алма (бір адамға жылына 19,1 кг) және қарбыз (12 кг). Оның үстіне, барлық жағдайда дерлік қалалық тұтыну ауылға қарағанда жоғары. Мысалы 2019 жылы қала тұрғындары алмұрт, құлпынай, таңқурай, қарақат және қарлығанды ауыл тұрғындарынан кем дегенде 75% көбірек тұтынған. Жалғыз басты ерекшелік - қауындар: қалада орташа тұтыну 2,6 кг, ауылда - 4,2 кг.

Ескерту: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша жасалды

Сурет 5- Қазақстанда сүт және сүт өнімдерін тұтыну 2015-2019 жылдар

Аймақтар бойынша жемісерді тұтыну бастапқы орында Алматы өңірінде 98,1 кг, Маңғыстау 89,4 кг, Қарағанды 86,9 кг. Төменгі орындарда Шымкент 65,9 кг, Атырау 64,1 кг, Қостанай 60,7 кг.

Диетадағы жемістердің қол жетімділігі – маусымдық. Шілде-қыркүйекте қазақстандықтар, әдетте, олардың қалған айларымен салыстырғанда шамамен екі есе көп тамақтанады. Бұл таңқаларлық емес: қазіргі уақытта жемістердің қол жетімділігі айтарлықтай артады.

Ескерту: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша жасалды

Сурет 6 - Қазақстанда жемістерді тұтыну 2015-2019 жылдар

Төменгі мәліметтер ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша көкөністер, картоп, тәттілер, жұмыртқа азық-түліктерін тұтыну көрсеткіштері жазылған:

- Көкөністерді тұтыну, керісінше, 2015 жылдан бастап минимумға дейін төмендеді - бір жыл бұрынғы 94,1 кг-мен салыстырғанда 86,6 кг ғана. Орташа алғанда, 1 кг тұтынылған жемістер 1,1 кг көкөністерді құрайды - 2016 жылы айырмашылық 45%-дан астам болды. Оның үстіне 2019 жылы республиканың жеті облысында тұрғындар көкөністерге қарағанда жемістерді көбірек тұтынған. Жалпы алғанда, көкөністердің 70% -дан астамы: пияз - 20,3 кг, қырыққабат - 12,4 кг, сәбіз - 13,5 кг, қияр - 7,4 кг, қызанақ - 8,1 кг. Қазақстандықтардың бір ершелігі қызылшаны (3,9 кг) және асқабақты (3,5 кг) бірге қияр сияқты жиі тұтынады. Олардың әрқайсысы тәтті бұрышқа қарағанда (2,2 кг) кем дегенде 60%-ға жоғары. Әр қазақстандық жылына бір килограмнан астам сарымсақ (құлпынай мен таңқурайдан гөрі көп) және 700 граммнан аз шалғам (сиыр бауыры сияқты) асқа қолданады.

Жаздың негізгі жемісі – қарбыз. Оған деген сұраныс жаз айларында іс жүзінде өзгермейді: жылдан жылға бір адам шамамен 11,7 кг құрайды. Қауындарды тұтыну да тұрақты - шілде-қыркүйек айларында бір адамға 3 келіден сәл асады.

- Статистика комитеті көкөністердегі картопты бөлек санатқа қосып есептемейді. Соңғы жылдардағы динамика оны тұтынудың іс жүзінде өзгеріссіз екендігін көрсетеді: 2017 жылғы сәтсіз жағдайды қоспағанда, жыл ішінде тұтынған картоп көлемі 48,5 кг деңгейінде қалады. Ол бәрінен бұрын Қарағанды (60,4 кг) және Ақмола (59 кг) облыстарында жақсы көреді. Оны көбінесе оңтүстіктен әсіресе Қызылорда облысынан табуға болады. Мұнда жан басына шаққандағы орташа жылдық тұтыну 42,5 кг құрайды. Сонымен қатар орташа есеппен қазақстандықтар картопқа қарағанда жылына 30 келіге көп етті асқа көп қолданады екен. Республикада ет өнімдерін тұтыну көкөністің ең танымал түрінен аз болатын бірде-бір аймақ жоқ.

- 2018 жылы тәттілерді тұтынудың күрт өсуі байқалды - республиканың әр тұрғыны үшін орташа тұтыну жылына 5 кг-ға өс, 46,3 кг құрады. 2019 жылы томдар бұрынғы деңгейіне қайта оралды. Жыл соңында республиканың әр тұрғыны орта есеппен 42,9 кг осындай өнім тұтынған. Олардың көпшілігі ұнтақталған қант - 18,4 кг-нан асады. Шоколадпен (3,5 кг) және джеммен (2,8 кг) глазуриленген тәттілер өте танымал. Бірақ шоколадты тұтыну өте төмен деңгейде болды - бір адамға жылына 767

грамм. Негізгі тәтті Ақмола (жылына адамға 51 кг) және Қарағанды (48 кг) облыстарында тұрады. Тәттілер Шымкент пен Нұр-Сұлтанға қарағанда шамамен 40%-ға көп (әрқайсысы 36,6 кг) көп жейді. Жалпы, көптеген аймақтардың тұрғындары жылына 40 кг қант, кондитерлік өнімдер, бал және джем сатып алады.

- Жұмыртқаны тұтыну 2018 ж. – 194,3 дана деңгейінде қалды, бірақ сонымен бірге ол 2015-2017 жылдармен салыстырғанда жылына орта есеппен 30 жұмыртқа аз тұтынған кездегіден әлдеқайда көп. Жұмыртқалар әсіресе Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігінде кеңінен танымал және мұнда Қарағанды облысы көш бастап тұр - 365 күнде 247,3 жұмыртқа тұтынған.

Ең аз көрсеткіш Маңғыстау облысында - 128,1 жұмыртқа, яғни алдыңғы қатарлы аймақтан екі есе аз. Бір қызығы, ресми статистикаға сәйкес, бір адамы бар үй шаруашылықтарында жылдық тұтыну жылына 419 жұмыртқа құрайды. Онда жеген мөлшері екі есе азаяды бірақ егер екеуі тірі болса. Бес және одан да көп адамнан тұратын үй шаруашылығында жан басына шаққандағы орташа тұтыну жылына 138,3 жұмыртқаны құрайды - бұл Маңғыстау облысындағы көрсеткіштен де көп.

2015-2019 жылдар аралығындағы азық-түлік түрлерін тұтыну мөлшері анықталып, аймақтар бойынша көш бастап тұрған және тұтыну мөлшері аз өңірлер көрсетілген.

Жоғарыда келтірілген кестелердің нәтижелеріне қарай отырып, 2018-2019 жылдар аралығында азық-түлік тұтыну мөлшері азайғанын көруге болады. Оларға бірқатар факторлар әсер етеді: тамақтанудың ұлттық ерекшеліктері; аумақтың климаты; экономикалық факторлар.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы азық-түлік өнеркәсібінің әлеуеті осы салаға шығару көлемін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді, сол арқылы ішкі нарықтың қажеттілігін де, тамақ өнімдерінің негізгі топтары бойынша экспорттық өтінімдерді да қамтамасыз етеді. Қазақстан тек ірі шикізаттық экспорттаушы ғана емес, сонымен қатар экологиялық таза органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерінің кең экспорттық желісі бар дамыған аграрлық державаға айналуға нақты мүмкіндігі бар. Тамақ өнеркәсібі мен АӨК көрсеткіштерінің серпінін арттыру халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, азық-түлік қауіпсіздігі - бұл басқа да өзара байланысты жүйелермен (саяси, әскери-стратегиялық, экономикалық, энергетикалық, экологиялық және т.б.) ұлттық қауіпсіздік жүйесінің ажырамас элементі ретінде кіретін күрделі жүйе екенін атап өткен жөн. Қазіргі экономикалық жағдайларда Қазақстанның ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасы мемлекеттің тұрақты макроэкономикалық дамуына, оның әлеуметтік бағдарланған саясатты жүзеге асыру мүмкіндіктеріне, халықтың өмір сүру деңгейінің тұрақты өсуіне, агроөнеркәсіптік өндірісте халықаралық еңбек бөлінісінің артықшылықтарын пайдалануға тікелей байланысты күрделі болып табылады.

Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін бағалаудың әдіснамалық тәсілдерін бағалау деңгейі бойынша бөлген жөн: ел және адам. Математикалық тұрғыдан модельдер жүйесінің осы екі компоненті жақсы қамтамасыз етілген. Әрі қарайғы зерттеулердің болашағы белгісіздікті көрсету бағытында қолданыстағы құралдарды әзірлеуді қажет етеді, оларды қолданудың мағынасының едәуір бөлігі жоғалып кететінін ескермейді.

Егер біз азық-түліктің негізгі түрлерінің аймақтық ассортиментін талдайтын болсақ, онда ол тұрақты емес. Тамақтану құрылымына белгілі бір аймақ тұрғындарының әдеттері мен әдет-ғұрыптарымен анықталатын басқа элементтер кіреді. Сонымен, азық-түлік өндіретін аймақтарда тек тамақтануда ғана емес, сонымен қатар өңдеу және консервілеу өнеркәсібінде (қант, ет, сүт және май) қолданылатын өнімдерді тұтынуға баса назар аударылады. Азық-түлік тұтынатын аймақтарда олардың ассортименті әлдеқайда нашар, өйткені халық ең алдымен «азық-түлік себетіне» кіретін өнімдердің ең аз мөлшерін қамтамасыз етуге тырысады.

Өңірлердің аймақтық жағдайлары азық-түлік өнімдерінің әртүрлі өндірісі мен тұтынулуын анықтап қана қоймайды, сонымен қатар мемлекеттік және жергілікті әкімшілік күш-жігерді біріктіруді, кейбір жағдайларда экспорт саясатын жасауды, ал басқаларында азық-түлік ресурстарының импорты мен жеткізілуіне байланысты мәселелерді шешуді талап етеді. Осыған байланысты азық-түлік қауіпсіздігі мен азық-түлік Тәуелсіздігінің өңірлік проблемаларын шешу өзекті мәселе болып табылады.

Зерттеу барасында жан басына шаққандағы ауылшаруашылық өнімдерінің жекелеген түрлерін тұтынудың нәтижелері ұсынылады. Тамақ өнімдерін тұтынудың ұлттық

стандарттары тұтынудың физиологиялық нормаларымен салыстырылып, ең аз және ең көп тұтыну көлемі бойынша жан басына шаққандағы тұтынудың өңірлік аспектісі қарастырылды.

2015-2019 жылдар аралығындағы азық-түлік түрлерін тұтыну мөлшері анықталып, аймақтар бойынша көш бастап тұрған және тұтыну мөлшері аз өңірлер көрсетілген.

Соңғы жылдары халықтың азық-түлікті тұтыну құрылымының деңгейі айтарлықтай өзгерді, оларға бірқатар факторлар әсер етеді: тамақтанудың ұлттық ерекшеліктері; аумақтың климаты; экономикалық факторлар.

Азық-түлік саласындағы ұлттық қауіпсіздікке қол жеткізу мемлекеттік саясаттың халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді, қалыпты өмір сүру ұзақтығы үшін жағдай жасауды бірінші орынға қоюды талап етеді. Сондықтан азық-түлік проблемасын шешу елдегі тұрақтылық пен әл-ауқат жағдайты жасаудың маңызды шарты, оның экономикасының тиімділігінің кепілі болып табылады. Сондай-ақ, бұл проблема әлеуметтік-экономикалық проблеманың ажырамас бөлігі ретінде халықтың өсуімен, экологиялық процестердің шиеленісуімен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Ел халқының денсаулығын сақтау және жақсарту үшін оны толыққанды тамақпен қамтамасыз ету қажет, оның құрылымы ұлттық дәстүрлерді ескере отырып, өңірлер бойынша саралануы тиіс.

Сонымен, азық-түлік қауіпсіздігі экономикалық әл-ауқаттың ажырамас бөлігі және кез-келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің негізгі бағыты болып табылады. Азық-түлік қауіпсіздігі мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылатындығын есте ұстаған жөн, өйткені ол ұлттық, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және экологиялық факторлардың кең спектрін қамтиды. Осылайша, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жүйесі оның кепілдіктерін қамтамасыз ету үшін ішкі ресурстарды жұмылдыруға негізделген азық-түлік қауіпсіздігімен тығыз байланысты.

Қазіргі жағдайда азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін арттыру үшін жеке азық-түлік базасын дамыту, отандық ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілерді қорғау, нарықтық жағдайға сәйкес аграрлық өндіріс құрылымын өзгерту қажет

АӨК өнімдерінің сапасын жақсарту. Осының бәріне агроөнеркәсіптік кешеннің шаруашылық жүргізудің нарықтық жағдайларына бейімделуі негізінде оның ішкі резервтерін пайдалана отырып, мемлекеттік

шаралар жүйесін үйлестіру арқылы ғана қол жеткізуге болады.

Осы мәселелерді шешу үшін:

- импортты алмастыру жүйесін дамыту;
- өңіраралық байланыстарды дамыту;
- прогрессивті техникалық құралдар мен жаңа технологияларды кеңінен қолдану;
- ірі, орта және шағын өндірістің ұтымды үйлесімі;
- азық-түлік өндірушілер мен тұтынушылардың мүдделерін қорғау;
- мемлекеттің, бизнес пен ғылымның тиімді өзара іс-қимылын ұйымдастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ормантаева Г. Продовольственная безопасность в Центральной Азии // Международная экономика. – М.: Панорама, 2011. – С. 47.

2. Покровская С.Ф. Продовольственная безопасность Казахстана: опыт и проблемы // Экономика сельского хозяйства: реферативный журнал. – М.: Центральная научная сельскохозяйственная библиотека Российской академии сельскохозяйственных наук, 2010. – С. 5.

3. Ravetz J.R. Food Safety, Quality, and Ethics A Post-normal Perspective // Journal of Agricultural, Biological and Environmental Statistics. – 2010. – № 15 (3). – P 255-265.

4. Zezza Urban agriculture, poverty, and food security: Empirical evidence from a sample of developing countries // Food Policy. – 2010. – № 35 (4). – P 265-273.

5. Гиззатова А.И. Проблемы продовольственной безопасности Республики Казахстан // Аль-Пари. – 2004. – № 2–3. – С. 20–23.

6. Кайгородцев А.А. Механизм продовольственной безопасности Казахстана. - Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ им. С. Аманжолова, 2012. – С. 177.

7. Zhunusova G. Food security of Kazakhstan: Estimation methods and ways to achieve // Actual Problems of Economics, № 1(139), 2013. – С. 281-291.

8. Kaigorodtsev A., Kirdasinova K. Food security of Kazakhstan: Assessment of state and the ways to maintain it // Actual Problems of Economics, N 6(144), 2013. – С. 247-257.

9. Кайгородцев А.А. Анализ региональной продовольственной безопасности Восточного Казахстана // Экономика: экономика и сельское хозяйство. – 2017. - № 2 (14). – Режим доступа: <http://aeconomy.ru/science/economy/analizregionalnoyprodovolstvennoy/>. Дата обращения: 01.10.2020.

10. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан. 2013–2017: стат. сборник. – Нур-Султан: Комитет по статистике МНЭ РК, 2018. – С. 207.

11. Жиентаев С.М. Продовольственная безопасность Казахстана: аграрно-экономический аспект // Вестник. Серия 6: Экономика. – М.: Изд-во МГУ, 2010. – № 1. – С. 27-35.

12. Телемисова К.А. Некоторые аспекты решения продовольственной безопасности в Казахстане // Вестник НПЦ пищевой промышленности. – 2003. – № 1. – С. 1011.

13. Бондарева Г. Теория и методология обеспечения населения продовольствием (на материалах регионов Сибири). - 2019. <https://sfscs.ru/docs/%D0%91%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%93%D0%A1%20%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf> Дата обращения: 25.10.2020.

14. Аймел Ф., Гаянова В.М., Карх Д.А. Приоритетные направления повышения эффективности регионального продовольственного комплекса // Экономика региона. – 2015. – № 2. – С. 260-271.

15. Акбердин В.В., Гребенкин А.В. Синергетический подход к инвестиционному росту: современный ответ кейнсианской теории // Журнал экономической теории, – 2009. – № 2. – С. 80–85.

16. Агапова Т., Вахрушева Л. Продовольственная безопасность: методика оценки / Т. Агапова, // Экономика сельского хозяйства России. – 2001. – № 6. – С.31-34

Reference

1. Ormantava G. (2011). Prodo-volstvennaia bezopasnost v Tsentralnoi Azii. Mejdýnarodnaia ekonomika, Moscow: Progress, 47. (In Russ.)

2. Pokrovskaa S.F. (2010). Prodo-volstvennaia bezopasnost Kazahstana: opyt i problemy. Ekonomika selskogo hoziaistva: referativny jýrnal. Moscow: Progress, 5. (In Russ.)

3. Ravetz J.R. (2010). Food Safety, Quality, and Ethics A Post-normal Perspective. Journal of Agricultural, Biological and Environmental Statistics, 15 (3), 255-265.

4. Zezza (2010). Urban agriculture, poverty, and food security: Empirical evidence from a sample of developing countries. Food Policy, 35 (4), 265-273.

5. Gizzatova A.I., (2004). Problemy prodovolstvennoi bezopasnosti Respýblki Kazahstan. AlPari, 2–3, 20–23. (In Russ.)

6. Kaigorodtsev A.A., (2012). Mehanizm prodovolstvennoi bezopasnosti Kazahstana: Monografua. Ýst-Kamenogorsk: Izd-vo VKGÝ im. S. Amanjolova. 177. (In Russ.)

7. Zhunusova G. Food security of Kazakhstan: Estimation methods and ways to achieve // Actual Problems of Economics №1(139), – 2013. – С. 281-291.

8. Kaigorodtsev A., Kirdasinova K. Food security of Kazakhstan: Assessment of state and the ways to maintain it // Actual Problems of Economics, № 6(144), – 2013. – С. 247-257

9. Kaigorodtsev A.A., (2017). Analiz regionalnoi prodovolstvennoi bezopasnosti Vostochnogo Kazahstana. Aekonomika: ekonomika i selskoe hoziaistvo, 2(14). – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://aeconomy.ru/science/economy/analizregionalnoyprodovolstvennoy/>. (Retrieved from 01.10.2020.) (In Russ.)

10. Selskoe, lesnoe i rybnoe hoziaistvo v Respýblike Kazahstan. 2013–2017. Statisticheskii sbornik. (2018) [Komitet po statistike Ministerstva natsionalnoi ekonomiki RK] – Nur-Sultan. – 207. (In Russ.)

11. Jientaev S.M. (2010). Prodovolstvennaia bezopasnost Kazahstana: agrarno-ekonomicheskii aspekt. Vestnik Moskovskogo ýniversiteta. Seria 6: Ekonomika. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta, 1, Moscow: Progress, 27-35. (In Russ.)

12. Telemisova K.A. (2003). Nekotorye aspekty reshenia prodovolstvennoi bezopasnosti v Kazahstane. Vestnik NPC pishhevoj promyshlennosti, 1, 1011. (In Russ.)

13. Bondareva G. (2019). Teoriia i metodologua obespechenia naselennia prodovolstviem (na materialah regionov Sibiri), Novosibirsk. [Electronic resource]. – Mode of access: <file:///C:/Users/1/Desktop/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F/%D0%9A%D0%9A%D0%A1%D0%9E%D0%9D/%D0%91%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%93.%D0%A1.%20%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf> (Retrieved from 25.10.2020). (In Russ.)

14. Aimel F. (2015). Prioritetnye napravleniia povysheniia effektivnosti regionalnogo prodovolstvennogo kompleksa / F. Aimel, V.M. Gaianova, D.A. Karh. Ekonomika regiona, 2, 260-271. (In Russ.)

15. Akberdin V.V., Grebenkin A.V. (2009). Smergeticheskii podhod k investitsionnomý rostý: sovremennyi otvet kensianskoi teorii / V.V. Akberdin, A.V. Grebenkin. Jýrnal ekonomicheskoi teorii, 2, 80–85. (In Russ.)

16. Agapova T., (2001). Prodovolstvennaia bezopasnost: metodika otsenki / T. Agapova, L. Vahrýsheva. Ekonomika selskogo hoziaistva Rossi, 6, 31-34 (In Russ.)

